

**До питання тлумачення термінів *потєбніанство* та *неопотєбнянство*
в гуманітаристиці**

Ольга Черемська

кандидат філологічних наук, професор, кафедра українознавства і мовної
підготовки іноземних громадян,

Харківський національний економічний університет

імені С. Кузнеця (Харків, Україна), olha.cheremska@hneu.net

<https://orcid.org/0000-0002-3360-8421>

У статті розглянуто питання походження та функціонування терміна *потєбніанство*. Проаналізовано розвиток семантики терміна в лексикографічних джерелах і наукових працях. З'ясовано значення слова-поняття *потєбніанство* в потрактуванні учнів, послідовників і прихильників наукових поглядів О.О. Потєбні.

Акцентовано на історії виникнення цього терміна, закоріненій в багатогранній особистості самого О.О. Потєбні, з одного боку, та в історії Харківської філологічної школи, з іншого. За матеріалами мемуаристики потєбніанців (А.Г. Горнфельд, В.І Харцієв, Д.І. Багалій, Д.І. Овсяннико-Куликовський, М.Ф. Сумцов, О.В. Ветухов) схарактеризовано риси науково-педагогічної творчості О.О. Потєбні й окреслено теоретико-методологічні аспекти багатогранної діяльності вченого, які лягли в основу його наукової школи, що й дістала назву *потєбніанство*.

Розкрито первинне значення поняття *потєбніанство*, уперше вжите й потрактоване в наукових працях О.В. Ветухова («Потєбніанство» (1923), «Акад. М. Сумцов та потєбніанство» (1926), Д. Багалія «Олександр Опанасович Потєбня» (1924), М. Сумцова «До історії наукового впливу О.О. Потєбні» (1926)), та визначено його семантичне наповнення: духовна основа, розвиток наукових ідей О.О. Потєбні, послідовники О.О. Потєбні, наукова спадщина О.О. Потєбні, наукова школа О.О. Потєбні.

Простежено еволюцію терміна *потєбніанство* після 30-х рр. ХХ ст., коли з огляду на світоглядно-ідеологічні тенденції він був вилучений із наукового дискурсу й набув негативної конотації. Наголошено на тому, що слово-поняття *потєбніанство* використовують учні, послідовники й прихильники наукових поглядів О.О. Потєбні на позначення оточення учителя та застосування ідей ученого до пояснення нових явищ гуманітарного знання. З'ясовано значення слова-поняття *неопотєбнянство*, вживаного в сучасних літературознавчих дослідженнях.

Ключові слова: О. Потєбня, потєбніанство, неопотєбнянство, Харківська філологічна школа.

**Toward the question on the interpretation of terms
potebnianstvo and *neopotebnianstvo* in the humanitarian science**

Olga Cheremaska

Candidate of Philology, Professor, Department of Ukrainian Studies and
Language Preparation of Foreign Citizens. Simon Kuznets Kharkiv National
University of Economics,

(Kharkiv, Ukraine), olha.cheremaska@hneu.net

<https://orcid.org/0000-0002-3360-8421>

The article examines the question of appearance and functionality of the term of *potebniansntvo*. The lexical and semantical options of the name of *potebnianstvo*, its modern interpretation and understanding. The definition of this term according to the lexicographical sources has been analyzed. The meaning of the concept word *potebnianstvo* in the interpretations of apprentices, followers and adherents of Potebnia's scientific views has been identified.

It has been accentuated on the history of appearance of this term rooted in multilateral personality of O.O. Potebnia himself on the one hand, and on the history of the Kharkiv Philological School on the other hand.

On the basis of materials from *the Potebnians'* memoirs (A.H. Hornfeld, V.I. Khartsiev, D.I. Bahalii, D.I. Ovsianyko-Kulykovskyi, M.F. Sumtsov, O.V. Vetukhov), features of the scientific and pedagogical creativity of O.O. Potebnia have been characterized and theoretical and methodological aspects of multilateral activity of the scholar, that laid as the basis of his scientific school, which received the name of *potebnianstvo*, have been outlined.

The primary meaning of *potebnianstvo*, originally invented and interpreted in the scientific works of O.V. Vetukhov (“Potebnianstvo” (1923), “Acad. M. Sumtsov and potebnianstvo” (1926), D. Bahalii “Oleksandr Opanasovych Potebnia” (1924), M. Sumtsov “To the history of scientific influence O.O. Potebnija” (1926)) has been revealed and its semantical content – spiritual basis, the development of scientific ideas of O. O. Potebnia, followers of Potebnia, the scientific legacy of O.O. Potebnia, scientific school of O.O. Potebnia – has been identified.

The evolution of the term of *potebnianstvo* after the 1930s, when, due to the world-picture and ideological tendencies, it was removed from the scientific discourse and became negatively treated, has been traced.

It has been stressed that the concept word of *potebnianstvo* was used by apprentices, followers and adherents of O. O. Potebnia’s scientific views as the expression of the master’s circle and using of the master’s ideas in an interpretation of new elements of the humanitarian knowledge. The meaning of the concept word of *neopotebnianstvo* used in the modern literature studies has been identified.

Keywords: O. Potebnia, *potebnianstvo*, *neopotebnianstvo*, the Kharkiv Philological School.

Термін *потебніанство* в науковій літературі ознаменований поширенням і розвитком наукових ідей О. Потебні. Це слово-поняття використовують учні, послідовники й прихильники наукових поглядів учителя. Власне назва «потебніанство» має ще один лексико-семантичний варіант: застосування ідей О. Потебні до пояснення нових явищ гуманітарного знання (Cheremskа 2018, 112).

Лінгвософські аспекти феномену *потєбніанство* досліджено в працях Л. Булаховського, О. Горбача, С. Вакуленка, А. Даниленка, Н. Долуд-Левчук-Керечук, Н. Мех, С. Єрмоленко, В. Калашника, Л. Лисиченко, В. Франчук, К. Чеховича, Ю. Шевельова, Є. Широкоград; етнолінгвістичні – у розвідках О. Ветухова, Віктора Петрова, М. Сумцова, М. Дмитренка; філософські – у студіях Андрія Белого, Т. Райнова, Д. Чижевського, педагогічні – В. Харцієва, П. Селігея, І. Кардаш; психолінгвістичні щодо літературознавства – у творчій спадщині І. Айзенштока, Д. Овсянико-Куликовського, Б. Лезіна, А. Горнфельда, О. Білецького, Б. Навроцького, І. Фізера, О. Фінкеля, М. Халанського, І. Дзюби, Ю. Безхутрого, І. Михайлина, О. Сінченка, Ю. Тимошенка, О. Червінської; історико-культурологічні – у працях Д. Багалія, Д. Яворницького, В. Іващенко. Однак, незважаючи на значну кількість праць, що висвітлюють зазначені аспекти потєбніанської теорії, терміни «потєбніанство» та «неопотєбніанство» досі залишаються поза увагою науковців.

Завдання цієї наукової розвідки – дослідити питання походження та еволюції терміна *потєбніанство*, який з огляду на світоглядно-ідеологічні тенденції тривалий час був вилучений із наукового дискурсу, однак не втратив своєї актуальності.

Слово *потєбніанство* сьогодні належить до пасивної лексики. Вживалося воно як термін і набуло поширення у 20–30 рр. ХХ ст.; є відонімним апелятивом, що походить від імені відомого українського мовознавця, літературознавця, філософа, фольклориста, доктора слов'яно-руської філології (1874), професора Харківського університету (1875), члена-кореспондента Петербурзької академії наук (1875), члена зарубіжних наукових товариств, засновника Харківської філологічної школи Олександра Опанасовича Потєбні (1835 – 1891).

Ми не виявили його в жодному лінгвістичному словнику. Так, у *Правописному словнику* Г. Голоскевича (Х., 1929) натрапляємо на філософські терміни, що позначають відповідні наукові школи і напрями: *гетельянство* (гегельянство), *берштейніанство* (берштейніанство), *кантіянство*,

ніцшеантво, християнство, просвітянство (Holoskevych 1929), однак термін *потєбніанство* не зафіксований (ймовірно, через недостатню активність вживання), що й спонукало до цього дослідження. Проте в окремих енциклопедичних і філософських лексикографічних працях, а також у літературознавчих розвідках натрапляємо на такі його визначення:

1) «Потєбніанство, філософічно-поетологічна школа, утворена учнями й послідовниками О. Потєбні у 1890–1920-их рр. гол. при Харківському Ун-ті, згрупована б. зб. «Вопросы теории и психологии творчества» (8тт., 1907 – 23, за ред. Б. Лезіна), а також «Бюлетеню Ред Комісії для вид. творів О. Потєбні» (1921); до неї належали Д. Овсяннико-Куликовський, О. Ветухів, Б. Лезін, А. Горнфельд, Т. Райнов, В. Харцієв, Енгемеєр та ін. Потєбніанці спиралися на психологічну теорію Потєбні про утворення й сприймання *слова*, його зовн. (звукову) й внутр. форму (себто етимологічне значення) та (актуальне) значення з дальшим застосуванням цієї теорії при аналізі творів літератури; далі теорію про виключну роль мови в пізнанні (інакше непізнавального) зовн. світу колись мітом, згодом наукою і – в досконалішій формі – поезією, при чому одначе повне розуміння між мовцем і сприймачем слова не можливе, бо поняттєвий зміст слова кожночасно суб'єктивний. Поетологічну теорію Потєбні почасті (А. Бєлий) прийняли рос. символісти» (Horbach 1970, 2279]; в Універсальному словнику-енциклопедії (1999) за ред. М.В. Поповича це визначення подано в скороченому варіанті: створена його (О.О. Потєбні – О.Ч.) учнями й послідовниками філософсько-поетологічна школа дістала назву *потєбніанство*; ідеї Потєбні продовжила харківська школа, теоретики символізму;

2) філософсько-лінгвістична концепція наукової школи О. Потєбні, яка має «фундаментальне значення для усвідомлення й оцінки того грандіозного синтезу лінгвістичної концепції історичної граматики, порівняльно-історичного мовознавства взагалі, вивчення східнослов'янських мов, філології, фольклористики, естетики, психології, логіко-гносеологічних принципів прогресивної філософії і демократичних суспільних ідеалів, який пов'язаний із потєбніанством» (Kardash 2009, 8).

3) напрям у розвитку суспільного знання: «Найвизначнішими ліворадикалами, які перебували ще в складі «старої громади», були Олександр Потебня, видатний вчений-мовознавець, що дав ім'я цілому напрямку у розвитку суспільного знання (потебніанство)» (Podolska 2009)

4) ревізійністський варіант теорії О. Потебні: «На початку цього розділу ми припустили, що не підтверджені практикою визначення Потебні в основному породили потебніанство, ревізійністський варіант його теорії» (Fizer 1996, 148).

Як бачимо, в енциклопедичних словниках і літературознавчих розвідках термін *потебніанство* представлено з різною семантикою. Ми ж, з огляду на окреслені риси наукової школи¹, розглядатимемо його як *філологічну школу, створену учнями й послідовниками О. Потебні в Харківському університеті наприкінці XIX–в першій третині XX ст.*

Історія виникнення цього терміна закорінена в багатогранній особистості самого О. Потебні, з одного боку, та в історії Харківської філологічної школи, з іншого. Потебня-учений досліджував фонетичні та граматичні особливості східно-слов'янських мов у їх еволюції, розробляв теорію походження і розвитку мови, історичну граматику, семасіологію, поетику, історію літератури, вивчав фольклор та етнографію, що становлять надбання національної культури, досліджував питання взаємовідношення мови і мислення, мови і нації й цією «спрямованістю в дослідженнях мови, що виходить на зв'язок людської мови з мисленням і психікою людини, переважно індивідуума при спілкуванні» накреслив нові напрями розвитку лінгвістики XX і XXI ст. Отож цілком справедливо як стосовно самої школи, так і її творця та наукової спадщини мислителя зауважує його учень М. Сумцов: «О.О. Потебня був найбільш

¹Психолог, психолінгвіст і фахівець в історії науки та психології творчості М. Ярошевський – автор праці «Структура научной деятельности» (1974) – на основі трьохаспектного підходу до науки, яку розглядає в предметно-логічній, соціально-науковій та особистісно-психологічній системі координат, пропонує розуміння поняття «наукова школа» як традиції, дослідницької програми лідера та напрямку розвитку думки (Yaroshevskiy 1974, 108). Основні феноменологічні прояви (феноменали) наукової школи, за А. Фурманом, такі: «1 – **орґдіяльнісна єдність** пізнавальної творчості, навчання і самоосвіти, процесу дослідження і скоординованого співжиття; 2 – **єдина теоретико-методологічна позиція**, котрої дотримується група вчених на відміну від решти чи всупереч решті науковців; 3 – **наявність визнаного лідера школи** як талановитого дослідника, яскравої доброзичливої особистості, ефективного організатора і керівника, мудрого наставника молоді; 4 – **наукові виступи** (доповіді, повідомлення) і **публікації**, що змістовно підтверджують наявність процесу виробництва нових знань і є їх популяризацією та розповсюдженням» (Furman 2015, 74).

видатною науковою силою на історико-філологічному факультеті за все сторіччя університету, дослідником, що проклав нові шляхи в науці про російську мову» (IFFHU 2007: 98).

Про особливий вплив О. Потебні як визначної особистості на слухачів згадує його учень і послідовник А. Горнфельд: «Професор наповнював своєю особистістю, своїм змістом, своїми поглядами; за ученим ми бачили людину, за теоретичним викладом спеціальної науки нам відкривалася інша правда, яка передавалася нам не доказами, а переконанням, не логічним аналізом, а настроєм... Нас захоплювала ця широта поглядів, це проникнення в суть явищ, – це прагнення ідеалізувати явище, не обмежуючи його прямолінійним узагальненням... Перед схвильованим слухачем вставав безконечний простір царства думки, царства правди» (IFFHU 2007, 102).

Своє захоплення ерудицією вченого висловлює також його учень, професор М. Халанський: «Потебня стояв на всій висоті свого становища..., вражаючи слухачів своєю ерудицією і прекрасною силою та гнучкістю свого розуму... Вони схилялися перед його науковою діяльністю, благоговіли перед його чесністю і правдою» (IFFHU 2007, 102). Такі ж думки висловлює М. Сумцов: «Потебня вражав і імponував цілісністю свого світогляду і строгістю моральних принципів... Глибоке формальне вивчення мови йшло разом з філософським її розумінням, разом з любов'ю до поезії і мистецтва... У кожному його слові вчувалося живе особисте захоплення наукою, як вищим проявом людського духу, повага до особистості людини й особистості народу» (IFFHU 2007, 102).

Відомий історик Слобожанщини, сучасник і учень О. Потебні Д. Багалій, який мав дружні взаємини та тривалу співпрацю з ученим², також залишив захоплені відгуки про вчителя. В «Автобіографії акад. Дмитра Йвановича Багалія» (1927) відтворено грані особистості О. Потебні, зокрема, як *ученого*: «**живий приклад** серед українських вчених – це **геніальний О.О. Потебня**» (Bagalij 1927, 2); «Українці мали на нашому факультеті в себе на чолі такого

² : «Після двох невдалих спроб, я мав велику втіху оселитися в будинкові О.О. Потебні, де ми прожили 9 років (до 1899 року), весь час дуже близько приятелюючи з усією родиною Потебні» [Багалій 1999 : 138].

велетня науки, як О.О. Потебня, що користувався величезним авторитетом і серед студентства і серед професури навіть російського походження» (Bagalij 1927, 58); *учителя*: «я зваживсь написати й подати свою працю (для переходу на другий курс) не кому іншому, як **найсуворішому О.О. Потебні**» (Bagalij 1927, 29), «ознайомлення з цією дисципліною (основою порівняльного мовознавства і російської мови – О.Ч.) на лекціях **геніяльного О.О. Потебні**, з його своєрідною манірою викладання, коли ми чули весь процес його думання, його висновки, ба навіть сами брали в ньому участь, мало для нас величезне значіння, особливо з методологічного боку. Для мене курс О.О. Потебні був дуже корисний» (Bagalij 1927, 29); *неперевершеного лектора*: «ми всі на нашому факультеті, були в такому стані, не виключаючи й **видатних лекторів, як О.О. Потебня**, що в нього число офіційних слухачів було дуже невелике (правда, його лекції одвідували не тільки лінгвісти, а й студенти навіть інших факультетів) (Bagalij 1927, 74); *очільника Історико-філологічного товариства при Харківському університеті*: «На чолі товариства (ХІФТ– О.Ч.) протягом 12 років стояв **наш науковий проводир О.О. Потебня** (1878 по 1890-й р.) (Bagalij 1927, 114); *фундатора Харківської філологічної школи, й загалом символічного образу українства*: «нам, українцям-професорам, пощастило тоді прищепити прихильні думки до української ідеї (1905 р. – О.Ч.), до мови й літератури – більшості професорської ради, а серед неї-ж чимало було професорів не-українців. Хоч між нами не було вже О.О. Потебні, але **постать його**, так-би мовити, **витала між нами в образі його учнів** – українця М. Сумцова й великоруса за походженням, але знавця історії української мови проф. М. Халанського, Овсянико-Куликовського та й мене, бо обидва ми були слухачі в О.О. Потебні й згодом поширювали та популяризували його ідеї серед громадянства» (Bagalij 1927, 64).

Однак, незважаючи на такі схвальні відгуки, науковці зауважують, що тривалий час після смерті О. Потебні його ім'я згадували не так уже й часто. Тож у зв'язку із вшануванням 30-річчя від дня смерті вченого його учні та прихильники розпочали активну популяризаторську діяльність наукового доробку вченого. 1920 року в Харкові створено Потебніанський комітет для

підготовки двадцятитомного видання творів О. Потебні, головою якого обрано академіка Д. Багалія, а науковим секретарем – професора О. Ветухова.

Комітет ставив завдання здійснити аналіз неопублікованих творів та мемуаристики видатного мовознавця: «основні матеріали для характеристики Потебні, зауважує Д.І. Багалій, – це його власні наукові твори, які має видрукувати Держвидавництво України в ХХ т. (більш 500 арк. друку). Їх оцінка зроблена, робиться і робитиметься науковою критикою. Біографічні матеріали про його особу й життя є офіційні документи, його власне листування, спомини про нього сучасників і ці біографічні матеріали повинні бути критично розробленими, ініціативу чого взяла на себе наукова школа Потебні; вже зараз виросло «**потебніанство**» (виділення наше – О.Ч.), яке розробляє його наукову спадщину. Тут ми зустрічаємо таких вчених, як акад. Овсяніко-Куліковський, Горнфельд, акад. Сумцов, Б. Лезін, пр. Ветухов та інші» (Bagalij 1924, 143).

У наукових працях О.В. Ветухова «Потебніанство» (1923), «Акад. М. Сумцов та потебніанство» (1926), Д. Багалія «Олександр Опанасович Потебня» (1924), М. Сумцова «До історії наукового впливу О.О. Потебні» (1926) розкрито поняття «потебніанство».

Так, готуючи до видання наукові праці, присвячені 30-й річниці від дня смерті О. Потебні, Д. Багалій³ у вступному слові до збірника Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури за 1926 р. наголошує, що кафедра, яка мала у своєму складі секцію історії українського письменства, щаслива, що в цьому збірникові, як і в попередньому, зробила вклад у «**потебніанство**», яке виросло зі **школи О.О. Потебні** (виділення – О.Ч.), і що Потебніанський відділ був цілком редагований членом редколегії проф. О. Ветуховим.

У час свого ювілею Д. Багалій нагадує про необхідність продовження роботи задля повного видання праць О. Потебні, що його підготував і здав до ДВУ

³ Д. Багалій аналізує наукової спадщини О. Потебні присвятив розвідки: «Думки О.О. Потебні про українську народність» (1922), «Олександр Опанасович Потебня: загальна характеристика» (1924), «Погляди О.О. Потебні на роль нацмови в утворенні культури» (1928).

Комітет: «Треба нагадати тут і про Редакційний комітет для підготовки повної збірки праць велетня наукової думки на Україні О.О. Потебні. Його організовано за ініціативою **потебніянців** – мене, проф. Ветухова і О.Б. Лезина, при Наковому Комітеті Наркомосу. Мене настановлено в йому за голову, а проф. Ветухова за секретаря, згодом за секретаря був Б.О. Лезин. Комітет проробив дуже велику роботу, підготував до видання за редагуванням спеціалістів повну збірку праць О.О. Потебні, де було можна за його рукописами з відповідними коментарями. Та, на жаль, Держвидав, що з ним складено умову, про видання цілої збірки, досі спромігсь надрукувати тільки 1-й том (з 20)... Уважаю за свою повинність з нагоди свого юбілею звернутися по підтримку в цій справі...» (Bagalij 1927, 142). Що підтверджує відданість ученого ідеям потебніанства. Однак, як відомо, у 1927 р. вже не дослухалися до думки вченого.

Різні аспекти потебніанства як наукової школи окреслює О. Ветухов, розкриваючи своє бачення завдань потебніянців і подаючи перше визначення цього терміна. У статті із однойменною назвою «Потебніанство» (1923) цей термін вжито 12 разів у таких контекстах: «Ось тут і починає плекатися, розкидаючи вшир і вглиб своє коріння, – **потебніанство**, тобто **просування ідей Потебні по новому** (друге виділення – О.Ч.), можливо і «неправильно», по-своєму, однобічно, і на тих же рідних нивах і на цілком нових. Часом шлях до цих ідей іде через посередників, часом і за цілковитого незнання творинь самого Потебні, оскільки ідеї його «кружляють у повітрі», як крилаті насінини, які іноді дуже далеко від свого рідного дерева падають у плодючий ґрунт. Так **закладається початок** створенню в науці **нового терміна** (виділення – О.Ч.); сьогодні він кристалізується» (Vetukhov 1923, 111); «Хай **потебніанство** незабаром скаже **б** услід за сказаним Потебнею **а**, – це його чергове завдання» (Vetukhov 1923, 111); «**Потебніанство...**, як сильна духовна течія, як благодійний гольфштром...– поширює цю багату думку, і із зерна виростає колос» (Vetukhov 1923, 111); «**Потебніанство** дає багатоманітні його відображення» (Vetukhov 1923, 113); «Потебня вчив: «сфера мови не збігається зі сферою думки»; форми творчості в мові відмінні від форм творчості

розумової. І які пишні квіти вирощує на цьому ґрунті *потебніанство*»; «*потебніанство*, в особі нової школи в медицині...» (Vetukhov 1923, 113); *Потебніанство*, в особі школи «опоязівців»... зайнялося наполегливо своєрідною розробкою цієї теми» (Vetukhov 1923, 114); «*Потебніанство* викликало на цьому ґрунті гарячу бородьбу партій» (Vetukhov 1923, 114); «Будемо слідувати за ним і в цих верховіттях духовного укладу; ... зерном будемо жититися, втілюючи його в здорові продукти *потебніанства*, – і наша культура зробить новий поступальний крок вперед. Не зробить – два назад. Така сила *потебніанства*» (Vetukhov 1923, 115); «Потебня, його учні і *потебніанство*...» (Vetukhov 1923, 116); «Годі *Потебніанство* розіллється широкою хвилею...» (Vetukhov 1923, II, 108). Отже, можемо виокремити такі значення цього терміна в праці О. Ветухова: *духовна основа, розвиток наукових ідей О.О. Потебні, послідовники О.О. Потебні, наукова спадщина О.О. Потебні, наукова школа О.О. Потебні*.

У цій статті О. Ветухов уживає також назви: *потебніанці, ранні потебніанці, гуртки потебніанців, потебніанські дослідження, потебніанська система, Потебніанський комітет*: «*Потебніанці* в особі хоча б А.Г. Горнфельда («Муки слова»), розвернули це вчення вшир». «Кількість *потебніанців* поступово **індивідуально**, однак щораз зростала, ширилося визнання його значення дедалі більшою кількістю осіб...» (Vetukhov 1923, 111); «Важче це було для тих, хто і пізнав (хоч і з названих спогадів і праць цих *ранніх потебніанців*) і був захоплений глибиною і яскравістю геніальної думки Потебні, але повинен був будувати ліси високі для підняття до його сфери думки» (Vetukhov 1923, 110). «У різних містах, навіть порівняно невеликих, (Ярославль, Курськ, Кременчук та ін.) виникають *гуртки потебніанців*, збираючи навколо себе найкращі місцеві сили й спрямовуючи їх на... творчу роботу» (Vetukhov 1923, 111); «у схемі літературної критики марксистських журналів схема *Потебніанської системи* була наочною, змінився лише підхід до явищ – замість лінгвістично-народного з'явився соціально-класовий» (Vetukhov 1923, 114). Отож і номен *потебніанці* має активну вживаність і широку сполучуваність в аналізованій статті.

Результатом насиченої різноаспектної діяльності потебніанців – учнів і послідовників ученого – наприкінці ХІХ ст. та особливо у 20-ті рр. ХХ ст. став значний доробок, що склав ґрунтовну основу потебніанства не лише на десятиліття, а й подальші століття. Мова йде насамперед про праці О. Попова, Д. Овсянико-Куликовського, М. Сумцова, В. Харцієва, Д. Багалія, А. Горнфельда, Б. Лезіна, М. Халанського, А. Машкіна, Б. Ляпунова, що також засвідчують не лише популяризацію спадщини О.О. Потебні, а й розвиток ідей ученого.

Однак у зв'язку з ревізією потебніанської теорії в 30-ті роки ХХ т. термін *потебніанство* набув негативної конотації і не був уведений до лінгвістичних і літературознавчих словників, що виходили в Україні в радянський період.

У виданні «Литературная енциклопедия» (1929–1939) натрапляємо на термін «потебніанство». За ним постає негативна оцінка лінгвопсихологічної теорії О. Потебні як «суб'єктивно-ідеалістичної» (LE 1934), а також критика школи О. Потебні пор.: «психологічною течією буржуазного літературознавства безсумнівно стала школа Потебні... Лінгвістичні та фольклористичні праці Потебні були написані вже в 60–80-их рр. («Думка і мова», 1862). До 70–90-их рр. належить діяльність Потебні в Харківському університеті, але тільки в 1905 вийшла у світ його головна праця «Із записок з теорії словесності»; нарешті потебніанства, яке об'єднало групу його учнів, сформувалося згодом, хоча літературна діяльність Горнфельда ..., Овсянико-Куликовського ... почалася з 90-х рр. 7 тт. «Питань теорії і психології творчості» вийшли в 1907–1916» (LE 1934).

Причини й наслідки ревізійного перегляду вчення О. Потебні ґрунтовно з'ясовано в працях українського літературознавця і філософа діаспори, дослідника психолінгвістичної теорії літератури О. Потебні І. Фізера «Psychologism and Psychoaesthetics» (1980), «Психологізм і психоестетика. Історичнокритичний аналіз зв'язків» (1991), «Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потебні: Метакритичне дослідження» (1993), «Естетична теорія Олександра Потебні: дериват «Берлінської школи» чи

концептуальне переосмислення її основних тверджень? До 100-ліття з дня смерті О. Потебні 1835–1891» (Fizer 1991)).

Так, у праці «Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потебні: Метакритичне дослідження» (1993) термін *потебніанство* вжито в таких контекстах: «На відміну від Потебні, Овсянико-Куликовський приділяв велику увагу критичному аналізу, який, правда, не вельми співвідноситься з теоретичним потебніанством. Це швидше суміш психологічних, соціологічних та ідеологічних тверджень у дусі російської критики того часу» (Fizer 1993, 137); «Студії Овсянико-Куликовського над Чеховим, Герценом, Михайловським, Гейне, Гете написані в основному з тої самої критичної позиції. Їхня переважно психологічна орієнтація поєднує переосмислене потебніанство з психологічними поглядами Т. Рібо, В. Вундта і Л. Леві-Брюля» (Fizer 1993, 140–141). І. Фізер має на увазі відмінне розуміння джерел мистецьких творів в О. Потебні та Д. Овсянико-Куликовського, який погоджується із думкою О. Потебні про те, що джерелом виступає мова, шукав їхнє джерело й поза мовою, зокрема у психофізіології й соціології.

Подальші дві цитати, що, на наш погляд, є суперечливими, пояснюють причини й наслідки ревізійного перегляду теорії О. Потебні: «Під кінець 20-х років, коли теорія Потебні дедалі частіше підпадала під різку критику офіційних радянських літературознавців, Лезін спробував прищепити її до дерева марксистської ідеології. Правдоподібно, що він ставив за мету врятувати потебніанство від розгрому. Але це йому не вдалося, бо із середини 30-х років усі немарксистські теорії в Радянському Союзі фактично були заборонені» (Fizer 1993, 147).

Спираючись на окремі думки Б. Лезіна й інших авторів видання «Вопросы теории и психологии творчества» (А. Погодіна, Б. Енгельгардта, П. Енгельмеєра, К. Тіандера), І. Фізер висловлює припущення, що не підтвержені практикою визначення О. Потебні породили *потебніанство*, ревізійний варіант його теорії. Цьому сприяли також, на думку вченого, ідеологічно й історично різні контексти потебніанства, як і відмінна інтелектуальна підготовка й цілі його прихильників. Тож учений доходить

висновку, що «потєбніанство для послідовників Потєбні на певний час дало їм відчуття концептуальної спорідненості, але скоро воно стало *nomen nudum*, що викликало розбіжність їхніх поглядів на мистецтво» (Fizer 1993, 148–149). Однак не можемо з цим погодитися, оскільки засадничим в теорії О. Потєбні є вчення про внутрішню форму як основу рецепції: «Слухач може значно краще мовця зрозуміти, що приховано за словами, і читач може краще самого поета осягнути ідею його твору. Суть, сила такого твору не в тому, що розумів під ним автор, а в тому, як він діє на читача або глядача, отже, в невичерпному можливому його змісті» (Potebnua 1996, 30). Тож цілком природньо, що кожен із потєбніанців мав своє сприйняття, розуміння й бачення напрямів розвитку потєбніанської теорії.

У працях російських дослідників термін *потєбніанство* вжито стосовно літературознавства, зокрема теорії поезики. «На початку ХХ ст. теоретико-літературні праці Потєбні були витлумачені, прокоментовані і частково перевидані його учнями і послідовниками. Тоді ж почалася жвава полеміка навколо потєбніанства. Вона стосувалася питань не лише наукових, але й літературно-суспільних, оскільки праці Потєбні були співзвучні деяким художнім пошукам того часу (символізм, футуризм)» (Muratov 1990, 7). Боротьба навколо потєбніанства, яка велася в нашому літературознавстві до початку 1930-х років, була, по суті, боротьбою навколо психологічної школи, у межі якої Потєбня, однак, ніяк не «вкладався» (Muratov 1990, 19 – 20).

Російський літературознавець О. Прєснєков у праці «А.А. Потєбня и русское литературоведение конца XIX – начала XX века» зауважує, що «починаючи з кінця 20-х років і аж до кінця 50-х про Потєбню-літературознавця майже не пишуть. Його спадщина висвітлюється переважно в лінгвістичному плані: та й тут з'являються лише окремі, спорадичні статті» (Presnyakov 1978, 13). Однак у 60-ті рр., як зауважує І. Фізер, «теорія О. Потєбні знову стає «класичною спадщиною філологічної науки». Цей поворот супроводжувався відчайдушною спробою довести, що Потєбня, незважаючи на «серйозні помилки суб'єктивно-ідеалістичного характеру» (скажімо, його неокантіанство), захищав матеріалістичне розуміння світу і був усе-таки «майстром діалектичного

матеріалізму» отожд його світогляд у зазначений період характеризувався як стихійно-матеріалістичний і стихійно-діалектичний» (Fizer 1993, 14)⁴.

Отже, з огляду на зазначені причини ідеологічного характеру доля наукової спадщини, наукових ідей О. Потебні була драматичною. «Довго його не знали, не визнавали, російський уряд – за самостійну вільну думку, суспільство – за українські національні переконання» (Sumczov 1923, 4), – писав проф. М. Сумцов, який вважав, що «Україна дала двох великих діячів слова – Шевченка і Потебню» (Sumczov 1923, 13).

У сучасний період термін *потебніанство* іноді трапляється у словникових статтях, присвячених науковим працям, поглядам О. Потебні. Це, зокрема, такі статті у філософському словнику: «Потебня Олександр Опанасович (10 (22) жовт. 1835 – 29 лист. (11 груд.) 1891) – укр. і рос. мовознавець, творець філос.-лінгвістич. концепції – «потебніанства» (FS 1986) «Мисль і мова – відома праця лінгвіста О.О. Потебні. Написана й опубл. у 1862 р. В праці викладена основа філософсько-лінгвістичної концепції наукової школи «потебніанства». З'ясовується відношення мовознавства до філософії, психології та логіки. Розглядається історія мислення як нерозривний процес з розвитком мови» (FS 1986).

У наукових статтях з літературознавства Ю. Тимошенка, О. Сінченка, Н. Науменко натрапляємо на термін «неопотебніанство». У статті «Концепція розуміння Харківської школи О. Потебні на тлі еволюції рецептивно-герменевтичних ідей» Ю. Тимошенко вживає назву *неопотебніанці* стосовно харківських філологів 20-х рр. ХХ ст., зокрема О. Білецького, який з опертям на рецептивну теорію потебніанської школи розробив власну історико-літературну концепцію читача. Методологічний пафос цієї концепції, на думку Ю. Тимошенка, редукується до твердження того, що «твір є художнім або нехудожнім, першорядним або другорядним лише у свідомості тих, хто читає: це вони відкривають в ньому красу, це вони створюють його «ідею», про яку часто не здогадується той, хто пише». Запропонована Харківською школою і

⁴ Мова йде про аналіз творчої спадщини О. Потебні в статті Д. Острянина «Філософське значення наукової спадщини О. О. Потебні», уміщеній у Ювілейному збірнику до 125-річчя з дня народження О.О. Потебні (1962).

збагачена *неопотебнянцями* концепція художньої рецепції набула нового осмислення у феноменології Романа Інгардена» (Тymoshenko 2000, 172).

Літературознавець О. Сінченко у статті «Неопотебніанство Бориса Навроцького» розмежує поняття «потебнянство» і «неопотебнянство», зазначаючи, що поняття «потебнянство» за традицією вживають на позначення учнів О. Потебні, які були згуртовані доокруж збірника «Питання теорії і психології творчості» (Д. Овсянико-Куликовський А. Горнфельд, Б. Лезін, Т. Райнов та ін.), поняття «неопотебнянство» використовують стосовно тих науковців, що не мають безпосереднього стосунку до традицій Харківського університету, але тією чи тією мірою апелюють до ідей Потебні (Б. Навроцький, Андрій Белий, Л. Білецький, російські формалісти) та ін. На думку О. Сінченка, таке розрізнення умовне, але дає змогу підкреслити «сторонність» інтересу до наукової спадщини Потебні й означити межі певного дискурсу неопотебнянства (Sinchenko 2015, 16).

Отже, проаналізовані праці засвідчують виникнення й функціонування у 20-ті роки ХХ ст. в наукових текстах учнів О. Потебні О. Ветухова, Д. Багалія, М. Сумцова терміна *потебніанство*. Науковці вбачали в потебніанстві глибоко індивідуальне осягнення і водночас якомога активніше в просторі й часі поширення ідей ученого-мислителя, активна науково-педагогічна діяльність якого сприяла згуртуванню кола учнів, прихильників і послідовників, а, отже, започаткуванню наукової школи, що дістала визнання як Харківська лінгвістична школа О. Потебні. З огляду на світоглядно-ідеологічні та ревізійні тенденції, що охопили суспільство з кінця 20-х років, термін набув негативної конотації та тривалий час був вилучений із наукового дискурсу.

У сучасній науковій літературі '*потебніанство*' окреслено як філософсько-лінгвістична концепція, як лінгвістична течія, як створена учнями й послідовниками О. Потебні філософсько-поетологічна школа, як напрям у розвитку суспільного знання, як наукова школа О. Потебні. Термін *неопотебнянство*, що сьогодні трапляється в окремих літературознавчих працях, використовують стосовно науковців, що не мають безпосереднього

стосунку до традицій Харківського університету, але апелюють до ідей О. Потебні.

ЛІТЕРАТУРА

Bagalij, D. 1924. Oleksandr Opanasovych Potebnia: Zahalna kharakterystyka: (Promova na urochystykh zborakh Khark. INO v 32 rokovyny smerti Potebni) [Alexander Opanasovich Potebnja: General characteristics: (Speech at the solemn meeting of Kharkiv, INO on the 32th anniversary of the death of Potebni)]. *Chervonyi shliakh*, № 4–5, s. 143–159. (In Ukrainian).

Багалій, Д. 1924. Олександр Опанасович Потебня: Загальна характеристика: (Промова на урочистих зборах Харк. ІНО в 32 роковини смерті Потебні). *Червоний шлях*, № 4–5, с. 143–159.

Bagalij, D. 1927 Avtobiografiya akad. Dmytra Jvanovycha Bagaliya [Autobiography acad. Dmitry Ivanovich Bagalya]. URL: <https://www.google.com/search?q=%D0%B1%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%B%D1%96%D0%B9+%D0%B0%D0%B2%D1%82%D0%BE%D0%B1%D1%96%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F&oq=%D0%91%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B9+%D0%90%D0%B2%D1%82%D0%BE%D0%B1%D1%96%D0%BE%D0%B3%D1%80&aqs=chrome.1.69i57j0.15875j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8>. (In Ukrainian).

Багалій, Д. 1927 Автобіографія акад. Дмитра Йвановича Багалія. URL: <https://www.google.com/search?q=%D0%B1%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%B%D1%96%D0%B9+%D0%B0%D0%B2%D1%82%D0%BE%D0%B1%D1%96%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F&oq=%D0%91%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B9+%D0%90%D0%B2%D1%82%D0%BE%D0%B1%D1%96%D0%BE%D0%B3%D1%80&aqs=chrome.1.69i57j0.15875j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8>

Vetukhov, A. 1923. Potebnyanstvo [Potebnianstvo]. *Rodnoi yazyk v shkole*, Кн. 1, s. 110–116; Кн. 2, s. 106–108. (In Russian).

Ветухов, А. 1923. Потребнианство. *Родной язык в школе*, Кн. 1, с. 110–116; Кн. 2, с. 106–108.

Goloskevych, G. 1929. Pravopysnyj slovnyk (za normamy UKRAYINSKOGO PRAVOPYSU Vseukrayinskoyi Akademiyi Nauk) [Spelling dictionary (in accordance with the norms of the Ukrainian Laws of the All-Ukrainian Academy of Sciences)]. Harkiv, 628 s. (In Ukrainian).

Голоскевич, Г. 1929. Правописний словник (за нормами УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ Всеукраїнської Академії Наук). Харків, 628 с.

Horbach, O. 1970. Potebnianstvo [Potebnianstvo]. *Entsyklopediia ukraïnoznavstva*. Paryzh, Niu-York, Vol. 6, s. 2279. (In Ukrainian).

Горбач, О. 1970. Потребніанство. *Енциклопедія українознавства*. Париж, Нью-Йорк, Т. 6, с. 2279.

IFFHU 2007. Istoriko-filologicheskij fakultet Harkovskogo universiteta za pervyie 100 let ego suschestvovaniya (1805–1905) [Faculty of History and Philology, Kharkiv University during the first 100 years of its existence (1805–1905)]. Harkov: Izd-vo Saga, 2007, 45, 168, 390, XII s. (In Russian).

ИФФХУ 2007. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). Харьков: Изд-во Saga, 2007, 45, 168, 390, XII с.,

Kardash, I. M. 2009. Tvorchyj rozvytok filologichnoyi spadshhyny O. Potebni v suchasnij lingvodydaktyci [Creative development of philological heritage O. Pobetny in modern linguodidactics]. *Extended abstract of candidate's thesis... kand. ped. nauk: 13.00.02*. Pivdennoukrayinskyj derzh. pedagogichnyj un-t im. K. D. Ushynskogo, 20 s. (In Ukrainian).

Кардаш, І. М. 2009. Творчий розвиток філологічної спадщини О. Потєбні в сучасній лінгводидактиці. *Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.02*. Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К. Д. Ушинського, 20 с.

LE 1934. Literaturnaya entsiklopediya [Literary Encyclopedia] : [v 11 t.], gl. red. A.V. Lunacharskiy, V.M. Friche, T.7. URL <http://niv.ru/doc/dictionary/literary-encyclopedia/articles/188/metody-domarksistskogo-literaturovedeniya.htm>. (Date of the application 20.04.2019). (In Russian).

ЛЭ 1934. Литературная энциклопедия: [в 11 т.], гл. ред. А.В. Луначарский, В.М. Фриче. Т.7. RL <http://niv.ru/doc/dictionary/literary-encyclopedia/articles/188/metody-domarksistskogo-literaturovedeniya.htm>

Muratov, A.V. 1990. Teoreticheskaya poetika A.A. Potebni [Theoretical poetics A.A. Potebni]. *Potebnaya A.A. Teoreticheskaya poetika* [Potebnaya A.A. Theoretical Poetics]. М., Vysshaya shkola, s. 7–21. (In Russian).

Муратов, А.В. 1990. Теоретическая поэтика А.А. Потевни. *Потевня А.А. Теоретическая поэтика*. М., Высшая школа, с. 7–21.

Podolska, Ye. A., Podolska, T. V. 2009. Sociologiya: 100 pytan – 100 vidpovidej [Sociology: 100 questions – 100 answers]. Kiev: INKOS, 352 s. (In Ukrainian).

Подольська Є. А., Подольська Т. В. 2009. Соціологія: 100 питань – 100 відповідей. Київ, ІНКОС, 352 с.

Potebnaya, O. 1996. Dumka j mova (fragments) [Thought and language (fragments)]. *Slovo. Znak. Dyskurs. Antologiya svitovoyi literaturno-krytychnoyi dumky XX st.* Lviv: Litopys, s. 25–39. (In Ukrainian).

Потевня, О. 1996. Думка й мова (фрагменти). *Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* Львів, Літопис, с. 25–39.

Presnyakov, O. P. 1978. A. A. Potebnaya i russkoe literaturovedenie kontsa XIX – nachala XX veka [Potebnaya and Russian literary criticism of the late XIX – early XX century]. Saratov: Izd-vo Saratovskogo un-ta, 229 s. (In Russian).

Пресняков, О. П. 1978. А. А. Потевня и русское литературоведение конца XIX – начала XX века. Саратов, Изд-во Саратовского ун-та, 229 с.

Sinchenko, O. 2015. Neopotebnyanstvo Borysa Navroczkogo [Neopotobbnianstvo Boris Navrotsky]. *Synopsys: tekst, kontekst, media*, № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stkm_2015_2_4. (Date of the application 18.01.2019). (In Ukrainian).

Сінченко, О. 2015. Неопотевбнянство Бориса Навроцького. *Синопсис: текст, контекст, медіа*, № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stkm_2015_2_4.

Sumczov, M. 1923. Veleten dumky i slova [Giant thoughts and words]. Xarkiv, 40 s. (In Ukrainian).

Сумцов, М. 1923. Велетень думки і слова. Харків, 40 с.

Тymoshenko, Yu. 2000. Konceptsiya rozuminnya Kharkivskoyi shkoly O. Potebni na tli evolyuciyi receptyvno-germenevtychny`x idej [Concept of understanding of O. Potebni's Kharkiv school on the background of the evolution of receptive-hermeneutic ideas]. *Visnyk Kharkivskogo universytetu*, № 491, s. 173. (In Ukrainian).

Тимошенко, Ю. 2000. Концепція розуміння Харківської школи О. Потебні на тлі еволюції рецептивно-герменевтичних ідей. *Вісник Харківського університету*, № 491, с. 173.

(USE) 1999. Universalnyi slovnyk-entsyklopediia [Elektronnyi resurs] [Universal Dictionary-Encyclopedia] red. M.V. Popovych. URL: <http://slovopedia.org.ua/29/53392-0.html> (Date of the application 20.05.2019). (In Ukrainian).

(УСЕ) 1999. Універсальний словник-енциклопедія [Електронний ресурс] / ред. М. В. Попович. URL: <http://slovopedia.org.ua/29/53392-0.html>

Fizer, I. 1996. Psicholingvistychna teoriya literatury Oleksandra Potebni: Metakrytychne doslidzhennya [Psycholinguistic theory of literature by Alexander Potebni: Metacritical study]. Kiev: AT «Oberegy», 192 s. URL: http://1576.ua/uploads/files/6496/Fizer_I.Psicholingvistichna_teoirya_1_ri_Potebni.1576.ua.pdf (Date of the application 18.01.2019). (In Ukrainian).

Фізер, І. 1996. Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потебні: Метакритичне дослідження. Київ, АТ «Обереги», 192 с. URL: http://1576.ua/uploads/files/6496/Fizer_I.Psicholingvistichna_teoirya_1_ri_Potebni.1576.ua.pdf

Fizer, I. 1991. Estetychna teoriya Oleksandra Potebni: deryvat «Berlinskoyi shkoly» chy konceptualne pereosmyslennya yiyi osnovnyx tverdzen? Do 100-littya z dnya smerty O. Potebni 1835–1891» [The aesthetic theory of Alexander Potebni: the derivation of the “Berlin School” or the conceptual rethinking of its main assertions? To the 100th anniversary of the death of O. Potebnia 1835–1891»]. *Suchasnist*, part. 12, s. 37–45. (In Ukrainian).

Фізер, І. 1991. Естетична теорія Олександра Потебні: дериват «Берлінської школи» чи концептуальне переосмислення її основних тверджень? До 100-ліття з дня смерті О. Потебні 1835 – 1891». *Сучасність*, Ч. 12, с. 37–45.

FS 1986. *Filosofskyi slovnyk* [Philosophical Dictionary], za red. V.I. Shynkaruka. Kyiv: Holov. Red. URE. 800 s. (In Ukrainian).

ФС 1986. Філософський словник, за ред. В. І. Шинкарука. Київ: Голов. Ред. УРЕ, 800 с.

Furman, A. 2015. Zasadnychi umovy vynyknennia naukovykh shkil [Fundamental conditions for the emergence of scientific schools]. *Systema suchasnykh metodolohii: khrestomatiia* [System of modern methodologies: textbook]: [u 4 t.]. Ternop. nats. ekon. universytet ; uporiad., vidp. red., per. prof. A. V. Furman. Ternopil: Vyd-vo TNEU, t. 2, s. 72–79. (In Ukrainian).

Фурман, А. 2015. Засадничі умови виникнення наукових шкіл. *Система сучасних методологій: хрестоматія*: [у 4 т.]. Терноп. нац. екон. університет; упоряд., відп. ред., пер. проф. А. В. Фурман. Тернопіль: Вид-во ТНЕУ, т. 2, с. 72–79.

Cheremska, O.S. 2018. Filologichna shkola Oleksandra Potebni v ocinci Oleksiya Vetuxova [Philological School of Alexander Potebnia in the Evaluation of Alexei Vetukhov]. *Ukrayinska mova*, №4, s. 112–124. (In Ukrainian).

Черемська, О.С. 2018. Філологічна школа Олександра Потебні в оцінці Олексія Ветухова. *Українська мова*, №4, с. 112–124.

Yaroshevskiy, M.G. 1974. Struktura nauchnoy deyatelnosti [The structure of scientific activity]. *Voprosy filosofii*, №11, s. 97–109. (In Russian).

Ярошевский, М.Г. 1974. Структура научной деятельности. *Вопросы философии*, № 11, с. 97–109.